

Két ízben választattak meg öten; — 4 jogász: *Markovics Máttyás, Demién, Kelemen, Vizkelety*, egy orvos *Winterl*; három ízben egy orvos: *Stipsics* Ferdinánd Károly.

Mit hozand egyetemünk rectorságára a jövendő, a bekövetkezendő szervezéstől tétéleztetik fel.

A HADI TÖRTÉNÉSZET.

KISS KÁROLYTÓL.

Korunkban a történetészetnek hazánkban is bő aratása van; gondoskodjunk tehát a történelmi adatok gyűjtögetéséről, nehogy jövendőben a történetek nyomozói által azzal vádoltassunk, hogy hazánk történelmére nem figyeltünk, iránta hidegek voltunk, az egymásra következett, a számításban nem is állt, eredményben dús események leírását külföldiekre bíztuk; kik bennünket nem értenek, nem ismernek, felfogni nem képesek érdekeinket, fájdalmaink, örömeink velök nem közösek, s így mi velünk, körülöttünk, s ellenünk történt, híven, valóságban le nem rajzolhatják. A harcias események mint mindig, úgy ezutánra is, bárha azokat a gondos diplomatia alkudozások utján mindenkép háttérbe szorítani igyekszik is, az állodalmak egymáshozoi viszonyai rendszerítésében jelentékeny szerepet játszanak; figyeljünk tehát a hadi történelemre is.

Irtak többen a külföldön jeles értekezéseket a hadi történetészetéről, e tárgyban alapos szabályokat raknak élénkbe, és azért mégis alaposan szerkesztett hadi történelem vajmi kevés van. Hazánkban tudtomra e tárgyról még nem írt senki, de hadi történelmet sem, pedig erre tárgy s alkalom lett volna elég, mert elődeink ide költözése óta, harca, küzdelme volt a nemzetnek elég, panasz ebben nem lehet; de panasz elég, hogy a nemzet sokszerű harcviseléseit figyelemre nem vette senki, azokat a történetészet utján hadtudományilag le nem írta, s így legnevezetesb harcaink a tudományra nézve elvesz-

tek helyrehozhatatlanúl. Legyünk tehát e tárgyban mi legalább szemesebbek, szorgalmasabbak, nemzetesebbek!

Miként kell hadi történelmet írni? megfejttem úgy mint felfogásom szerint célszerűnek találom, s mint több szakértőknek különféle katonai folyóiratokban megjelent értekezéseiből *) magamnak itt s ott följegyezgettem; de minekelőtte a kitüzött kérdésre felelnék, vessünk egy pillanatot a történelemírásra általában.

Az ember természeti hajlamánál fogva óhajtja tudni: mi történt. A szellemileg kimívelt azonban még többet is akar tudni; ő t. i. fölfedezni törekszik a megtörtént események okát, s azoknak a közéletre vonatkozó hatását is. Ésisgy azon arányban növekedik előtte a história becse, a mennyiben tudni vágyódása e részben is kielégítettik.

Az eseményekkel egykorúak előtt jobbadán titok marad az esemény indoka; az eseményt látják ugyan, de ennek végeredménybeni hatása előttök még bizonytalan, mert azokat csak évek hosszabb sora érleli meg; annak a társadalmi életre vonatkozó hasznosságát vagy ártalmasságát a későbbi kor tárja csak előnkbe. Egész nemzedék hal ki, mielőtt a megtörténtekeket teljes valóságukban megtudhatnók, azokat minden tartózkodás nélkül a világ elé terjeszthetnők. A kortársak közül tehát senki alapos történelmet nem írhat, tőlök ilyesmit méltányosan nem követelhetünk, de ők gyűjthetik össze az adatokat, ők szerezhetik be a jövőndő történelem épületéhez szükséges anyagokat.

Ha azonban az eseményekkel egykorúak nem törődnek azok indokaival s hatásaival, csak híven és egyszerűen leírják: mik történtek, krónikát írnak: ez által is ők nem rossz adatokat nyújtanak a jövőndő irónak; de a ki tovább is akar na menni a történetírásban, azaz: kísérleteket tenne az ese-

*) Az Östr. Milit. Zeitschrift, eme, több éveken át, az úgy nevezett Wissenschaftliche-Corps-okból a cs. kir. osztriai hadseregben folyt, s ott elterjedett tudományosságnak, értelmiségnek gazdag csatornája, a hadtudomány és harcművészet tartományaiból igen sok, és kitünő értekezéseket foglalt magában, írt a hadi történeletről is, ebből magamnak sokat feljegyezgettem, miket jelen értekezésemben lehetőleg fel is használtam.

mények indokainak, hatásainak kikutatásában, szemlélődéseinek eredményét papírra tenné, akarata ellenére is tán egy bizonyos párt nézeteit teszi magáévá, mert ha csak saját nézeteit követné, nem juthat az okozatok rejtélyes bonyodalmaiba, a valóság utáni tapogatódzása közben könnyen tévedésbe eshetik, és mivel a szemeláttára történt eseményeknek a társadalmi életre vonatkozó hatása is fejlődésében még csak átmeneti korszakot képezve, nem változhatott át befejezett ténynyé, a jövődő meghatározásában tájékozni magát épen nem tudhatja; más részről pedig az események gyorsasága bámulásba hozza, azok nagyságán elámúl, de miként fognak azok végzödni? azt csak az események ura, vezetője tudhatja. Azért bölcsen mondja Guizot Washingtonról írt munkájában: „hogy az állodalmak életében tünedeznek fel oly események, melyeket az isteni gondviselés az ugyanazon kor emberei felfogása elől elrejt, és oly nagyok azok, oly bonyolultak, hogy sok ideig az ember gondolatait túlszárnyalják, és habár a jelenben fénylenek is, de sokáig fölfedezetlenül maradnak a jövődőnek azon mélységében, hol a világ sorsát döntő csapások történnek.“ Tévedhet továbbá az események szemlélöje, mert látása majd tömérdék fény, majd az áthatlan homály által elvakítva, nem képes az egészet tiszta valóságában felfogni, kénytelen leend más nézetei után indúlni, mi őt könnyen tévedésekre vezetheti; és elvégre is az események újdonságánál fogva a szemlélödő nem támaszkodhatik valamely megerösödött állásponthoz, ingatagságba esik, s így mindinkább a szüntelen habozás és kétkedés közt az alaptalanság örvényébe sodortatik; s mind ezek következtében az ámbár nagy szorgalommal és észmegfeszítéssel összehordott munka ki nem állhatja a valóság után sovargó bírónak szigorú rostálását, s a történetírásra nézve haszontalan fáradozásnak tekinthető.

A történetírásra nagyobb hatással bírnak azon nevezetesebb egyének emlékiratai, kik az általok följegyzett eseményekkel közelebről megismerkedtek, s azon pártnak, melyhez ők is tartoztak, titkaiba avatvák; a párthívek sokszerű rejtélyes, s nem ritkán szenvedélyes ármányaiba pillantanak: olyszerű eseményekről lebbenthetik fel a fátyolt, melyekről

az avatlannak még képzelete sem lehetett. Az ily memoírok minden egyoldalúságok mellett is, hasznos szolgálatot nyújthatnak a történelemre; de mivel azok kellemes és gyönyörködtető előadási modoruk által a valóság rovására ártalmasak is lehetnek, s miután az ily emlékiratok olvasásával az azokban szerepelő hősök iránt némi előszeretet fog el bennünket, személyességök érdekessé válandik előttünk, és így igen könnyen azok iránti vonzalomból mindent valónak tartunk, mit az emlékirat előnkbe tár. És miután az ily memoírok írói csupán gyönyörködtetni és kellemes időöltést szerezni törekednek, igen természetes, hogy jobbadán mindig irtóznak a história komoly valóságától; azért is igen ovatosaknak kell lennünk annak elhatározásában, mit tekinthetünk a memoírokban történelmi anyagúl, mit nem.

A mondottakból azt következtethetni, hogy majd csak század év után, miután t. i. a gondosan elzárt archivumok kinyílnak, midőn a bennök elrejtett okiratok világosságra jöhetnek, midőn a történelmi anyagokat gyűjtögető, mindent, mit talált, gondosan el is rendezhet, mindenben magát bizonyossággal tájékozhatja; midőn az akkor egymással surlódásban volt, uralkodott pártok magán érdekei végkép elenyésztek: akkor válhatnak csak a memoírok és más hasonnemű történelmi adalékok hasznavehető történelmi anyagokká; azoknak szorgalmas átvizsgálása, megbirálása, megválasztása után kezdheti meg majd a történész fenséges csarnokának építését.

De vajjon mi tulajdonokkal kell birnia a történésznek, hogy annyi fáradozással megkezdett épületét szerencsésen be is végezhesse? A történésznek a természettől higgadt kedélylyel, éles ítélőképességgel, élénk világos elmével, eleven phantasiával kell megáldva lennie; képes legyen lelki nyugottságának phantasiája erejével életet adni, képes legyen minden jó, és fenséges iránti vonzalmát hideg s tántoríthatlan részrehajhatlanságával összehangzásba hozni; a bölcsészet magasztos felfogása, s minden tudomány iránti szeretete által felkészülve vissza ne rettenjen a légfárasztóbb kémlelődésektől se; az emberek belérzetéhez juthatásnak kulcsa birtokában, az események kuszált gomolyát legombolyítani hatalmá-

ban legyen; csak így leszen képes a történetek fonalának kezdetét és végét az emberiség történelméhez hurkolni.

Valamint a hajdan világitó fényt terjeszt a jelen korra, úgy ez is világot vet vissza a rég múlt idők eseményeire, és több század év előtt alig figyelemre méltatott államcsíny csak a jelenben érlelheti meg édes vagy keserű gyümölcsét. Az események mérhetlen tartományában nincs általános merev életnélküliség, nincs semmi eredménytelen, de az emberi elme nem képes mindig a számtalan finom fonalak összeszővődését figyelemmel kíséreni; szükség tehát azoknak legalább főbb vonalait szem előtt tartani, de minél terjedelmesebb a történelem, annál összekuszáltabbak benne a főbb vonalak, melyek segítségével magunkat a bonyodalmak tömkelegében tájékozhatnók. Csak egy isten mondhatná meg: miért sorvad el szemmel alig látható rostjaiban a kicsin facsemete; csak egy isten írhatna abszolút igaz történetet; ennek eszményét csak megközelíteni is már dicséretre érdemes törekvése az emberi tevékenységnek.

A történetíró legelső, legnyomatékosabb feladata a történelem terjedelméhez mérve az események főbb vonalait megválasztani, s azokat minden átalakulásaikban figyelemmel kíséreni; ha ő több ily sokfelé elágazó vonalat veendő szemügyre, igen könnyen zavarba jöhet; ha talán igen keveset, a történelemben hamar hiányok támadhatnak. Mindkettő baj!

Minden históriában, legyen bár annak tartalma az összes nemzet, vagy egyes álladalmak története, kifejtve kell abban lenni a nemzet vagy állodalmak keletkezése, létele, netaláni megszűnte vagy újra fölébredése hív rajzolatának. Az előadásban azonnal szembetűnjék a történetben előfordult activ és reactiv hatásának egyenes vonalban tovább meg tovább haladása. Az egyes tények közremunkálása által elért cél felderítő világot vessen azon ösvényre, melyen át a célhoz jutástörtént; itt kitűnedezzék, de ne csalékony csillámban, se jóslói ábrándozásban, hanem szerény egyszerű kiszámításokban a jövődönék sejtelme is.

Mikép valamely remekmű megtekintésénél alig-alig jut eszünkbe a művész, mert el vagyunk ragadtatva a remekáttal; úgy szinte egy jól kidolgozott történelem átolvasásakor is a

szerző személyének igénytelen szerénységgel háttérben kell maradnia. Mi köze is a történetnek a szerző személyével. A munka jelességének önmagában kell megalapítva lennie, mert a classicitás megalapításában a szerző személye igen gyenge tényező lenne, ha egyébkép a munka már magán viselné a silányság bélyegét. A történeiszet ne foglalkozzék példák gyűjtögetésével, hogy ilyesek által egy bizonyos tan megismertetésére és szilárdítására dolgozzék, mert annak a társadalmi körre vonatkozó értéke és hasznavehetősége fokozatát csak a közélet bizonyíthatja be. Ha a históriát alsóbb rendű célok elérésére akarnók felhasználni, megsemmisítenők benne a históriát magát, s épületes tankönyv válnék belőle, nem pedig az emberi nem sürgé életének eleven rajza, sem az egymásba hányt s kevert ösképletek világosságba hozott festvénye. Tanítványok számára nem írunk történetet, hanem oly érett korú férfiak s hölgyeknek, kiknek lelke a história szellemét fel foghatja, a történet vonalát lépésről lépésre a kitüzött irány felé kísérheti.

Mindezekből kiviláglik: minőnek kell lennie az úgynevezett kritika históriának; mely ha alaptalanul iratik, nem egyéb némi aprólékos példázatok és felállított tanok összevarrásánál. Később még visszatérek e tárgyra. Kiviláglik továbbá, hogy az avatlanok számára más, a szaktudósok számára ismét más történelmet írni teljes alaptalanság lenne. Hadi történelmet kiváltkép per absolutum csak a hozzá értők számára írhatni, a haditörténeiszetnek az események sorozatából mit sem szabad mellőznie, mi az egésznek értelmezésére szükségesetlik. De tulajdonkép senkinek, ki az állodalom polgárának minden kötelességét szivén hordozza, kinek vérévé vált a közteherviselésvitázhatlan jogossága, senkinek sem kellene a hadügyben oly járatlannak lennie, hogy egy jól szerkesztett s világosan írt hadi történelmet meg ne értsen, mert a háború mi más egyéb mint az emberi erőnek tényekbeni nyilvánulása? létezett ez mindig, és bár mit végezzenek is a világbéke congressusai, örökké létezni fog, míg t. i. a világgömbön emberek mozognak. Ezért is minden polgárnak a hadi tudományt, vagy legalább a haremüvészetet, mint a religiót, elemeiben tanulnia kellene. A religió által megismerkedik az ember iste-

nével, békébe jön önmagával, s lelkisméretével; a haditudományok által védeni tanúlja hazáját s polgári jogait, védeni fejedelmét mindennemű megtámadások ellen.

A történetírásról általában most elősorolt elvek különösen a hadi történeiszetre is alkalmazhatók; minekutána a hadi tudománynak s elveinek a társas életbei hozatala a harcias eseményekben gyökerezik, a hadi történetek írásában legyünk annál részrehajlatlanabbak, mert ezen írói erény nélkül a hadi tudományok alaposságában kétkednünk kellene, s így kétkednünk a történelem ítélőszéke igazságában is. Meg van pedig mondva, miszerint a történelem lapjain emeli fel csarnokát a világ törvényszéke, legyen tehát a történelem való és igazságos, és igyekezzék az események legmélyebben fekvő rétegeig juthatni, hogy így mindenkit az események legtisztább forrásából merített véleményben gyökerezett birálattal, mint érdemi, megítélhessen.

A harcok kortársa, vagy az azokban maga is résztvett, csak naplókát írhat; írhat még hadi krónikát is. Ha az író maga a hadvezér, vagy ha nem is az, de alkalma elég volt a hadvezér közelében lenni, terveibet tekinthetni, s intézményeivel megismerkedhetni, szerkeszthet ugyan a történetírásra igen nyomatékos memoirokat, de a szó valóságos értelmében hadi történelmet nem, mert a hadjárat bevégeztével, de még az egész háborúnak befejeztével sincsenek az eredmények s azok hatásai kifejlődve, a kitűzött cél még koránt sincs elérve, mind ezt több éveken át a tűzpróbát kiállott siker koszorúzatja csak meg.

Történetileg leírható egy erőd megtáborlása is, egyes ütközetek eseménye, vagy valamely hadjárat folyama: az egész háborúé, egész terjedelmében, már tekintélyes tárgy a történelmi irodalomban. De mivel ezen egymástól lényegben különböző történelmi esetek különböző szerkezetet is igénylenek, azért a történeisznek e tárgyban némi szabályokra is kell figyelnie. Egy táborlat vagy ütközet leírásánál megemlítenődök p.o. oly hadi munkálatok és mozgalmak is, melyek annak kiegészítő részletei ugyan, de bizvást kimaradhatnak oly történelemből, melynek tartalma ugyanazon hadjárat leírása lenne, melyben t. i. azon táborlat vagy ütközet történt; úgy

viszont a mi egy hadjárat történelméből ki nem hagyható, felesleges volna azt az egész háború történetében elősorolni. Ebből következik, hogy egyes hadjáratok eseményeinek egybevonása még korántsem történelme az egész háborúnak, mert ennek alaprajzát mármagasabb szempontból kell felfogni, mert csak így lehetséges az elbeszélő egybefüggést a tárgy terjedelmével összeegyeztetni. A hadi történéssznek ez elveket szemelől téveszteni nem szabad, s nem lehet.

Azért is alaposan mondja az Östr. Militär. Zeitschriftben egy e tárgyról értekező; hogy a világ közönséges történelme az egyes háborúk történelmét átdolgozatlanul nem hagyhatja, mert amabban más főbb vonalak szövődnek össze, minden egyes históriai anyag egészen más viszonyban áll, mint szövődik p. o. és mint áll az egyes háborúk történelmi rajzolatában.

Minekeltötte a haditörténet szabályainak elemzéséhez fognánk, s azon irányt megalapítanók: miként kellene annak szerkezetét rendezni, vessünk egy pillantást a hadi történethez megkívántató anyagok megválasztására, azoknak megbírálására, mert valamint anyag hiával nem írhatunk történelmet, úgy ha silányak anyagaink, silány lesz természetesen históriánk is.

A háború folyama alatt nyilvánított okiratok, s kivált a harcoló felek csatatudósításai, a falragaszok, kiáltványok, szóval az úgynevezett bulletinek biztos adatokul nem tekinthetők, mert tudjuk, mily a népet tévutakra vezető ámitásokkal, a megtörtént tényt egészen elferdítő valótlan szerkezetben jelennek meg azok. Azt tartják ugyan, miszerint az ily harcfillentések gyakran igen is nagy fontosságúak, hasznosak is: lehet, de históriai adatoknak felette rosszak. Rosszak továbbá a hírlapok tudósításai is, mert tudjuk, mily befolyásuk van a harcoló felek vezéreinek a lapok szerkesztésére. De azért még sem egészen mellőzendő materiálék: csak hogy igen ovatosaknak kell lennünk annak megbírálásában: hol van bennök és mennyire elferdítve a tény a história rovására. Mindezeknél nagyobb fontosságúak és hitelesebbek a naplók, ha t. i. azok szakértő férfiak által, közvetlenül a hadvezér felügyelete alatt szerkesztvék; de legnagyobb nyomatékkal bír-

nak a harc folyamáról magának a hadvezérnek a fejedelemmel, hadügyministeriummal, a hadtestek vezéreivel, vagy meghittebb barátjaival folytatott levelezései. Szinte nevezetes anyagokul tekinthetők a hadvezérek, vagy a tábornoki kar tisztei, vagy más a harcviselés titkaiba felavatott férfiak emlékiratai, úgy a különféle harcesemények szemtanúinak hív jegyzetei. A korbéliek által összeírt hadi történelmet, mivel azok mindenről megkivántató felvilágosítást nem adhatnak, csak igen nagy ovatossággal lehet kútfőül használni, úgyszinte a biographiákat is, mert ezek aligha nem egyebek, kivált ha azok az illetők éltében iratnak, az ünnepelt hősök magasztalásainál, vagy a pártérdekből üldözött egyének ócsárlásánál.

A hadi történelem tárgya lehet valamely egyes, elkülönített, de magában befejezett harcias esemény; egy vagy több hadjárat, vagy az egész háború; vagy egy egész nemzet összes harcviselése. Az egyes harcesemények sorához tartoznak: a várak megtáborlásai; nagyobb csaták, ütközetek; elkülönített nagyobb hadcsapatok száguldozásai, s több efélék. Ezek jobbadán előrajzvonalai a hadi történelemnek.

A vártáborlat történelmében élé kell fordulnia a megtámadás és a védelem tökéletes leírásának; a mindezekre vonatkozó körülményekkel s intézkedésekkel a történelem bevezetésében kell ismertetni az olvasót. Erőditési szempontból a vár; stratégiai tekintetben annak fekvése; a harcszínhelyeirei hatásban a vár vidéke körülményesen leirassék, tervrajzban szemléltetővé tétessék. Az olvasónak ki kell tanulnia minő segédeszközökkel rendelkezhetett a támadó fél, minőkkel a védelmező, s minőknek voltak észrevehető hiával; minő lelki és elmetehetséggel bírtak az ellenfelek parancsnokai; meg kell az olvasónak tudnia mi szempontból fogta fel a táborló a megtámadott várat, és felfogása szerint miként kezdé meg a támadó munkálatokat. A táborlat folyamának leírása naponkénti legyen, és a védelmi ellenhatásnak növekedő, úgy gyengébbedő ereje, és az ebből következett eredmény; minő erőditési munkálatot vitt végbe a táborló fél, minőt a megtáborlott várhad; a gátművek mennyire haladtak naponként előre; nem történt-e e tekintetben az eddigi szokot-

taktól némi eltérés, s a többi. De mind e mellett a hosszadalmas leírásoktól óvakodnunk kell, és mindig csak azt tartanunk szemünk előtt: mi tartozik lényegesen az erőd megtámadásához, mi annak védelméhez. Ha a történetíró minden álgyulövést, minden bombavetést naponként eléolvasna, minden megholtat vagy sebesültet följegyezgetne; minden felásott földhantot, minden lerakott gátnakosarat számba venne, mind azzal csak azt tanusítaná, hogy nem tudja megkülönböztetni a történelmet a naplóírástól. Valamint a festett képen a főbb alakzatok az előtérben állanak, a mellékesek pedig csak a hátmögől tűnedeznek elé; úgy a táborlat rajzolatában is a hatást szült nevezetességeket kell kiemelni, a csekélyebbek csak általánosságban jöjjenek említésbe.

A most elősoroltak után a táborlat történetírása schemáját tovább fejtegetni tán szükségtelen is; forduljunk tehát az egyes ütközetek történelmi írásmódjához. Az ütközet összecattanása vagy az ellenséges intézkedések és tervezett mozgalmak következtében történik, vagy a harcias körülmények egybevágó véletlenségéből. Mind ezeknek értelmes előadása nem mellőzhető előzményül álljon az ütközetek történelmében. Ennek olvasásakor már mindenki kitudhassa az összeütközéssel mit szándékolt a hadvezér elérni, vagy meggátolni. A csatátért úgyszólván kézzel fogható világossággal szükség leírni, nem különben az ellenséges hadaknak az ütközet előtti állását, a gyalogság, lovasság, és a lövegek számát, ide mellékelve az úgynevezett csatarendet is (*l'ordre de bataille*). A harcosok hadias képessége valóságban adassék elé, a hadvezérek lelkülete s elmetelhetsége, tábornokainak hasznavehetősége, a hadsereg morális és physikai ereje, a földnépének hangulata — mint főtényező elemek a győzelemben s a veszteségben is, különösen megemlítendőek. A történésznek mindezt méltó tekintetbe kell venni. Mindezek az olvasóban a képzelő tehetséget ébresztsék, miszerint ő szinte láthassa a hadvezéreket, s a seregeket, mozgalmak, tevékenységek minden körülményeiben, a harcnak minden pillanataiban; az ugyanazon egy percben történt mozgalmak, a csataszín bármily terén történtek azok, ugyanazon egy időben adassanak elő, mert mi sem untat inkább, s mi sem teszi az előadást értelmetlenebbé, zavartabbá

mint ha az ütközet leírásakor az egészet részletekre szabdálja az író, minden részletet elkülönített állásból szemléli, mindazt, mi csak az ily elszeldelt részletnél történt, elejétől utóljáig elbeszélgeti, és csak azután fog egy más részlet rajzolásához: miből az következik, hogy az egymást felváltva egymás után következő, egymásba vágó események egysége, gömbölyűsége egészen elvész. Az ütközetek leírásánál mindennek saját csoportozatában kell előtűnnie, egyes zászlóaljok végrehajtásait vagy elmulasztásait egyenként előszámlálni haszontalan fáradozás lenne; ellenben az elszánt vitézi bátorságot, a lángész jellemzését, bár ez által csak egyesek jeles tetteit állíthatjuk elé, ki kell emelnünk, hogy azok még azutókorok is például szolgáljanak. Az ütközetek leírásához csatoltassanak tervrajzok is, de melyeken csak a főbb mozgalmak és a harc legjelentékenyebb momentumai mutattassanak fel. Minden egyes zászlóalj állását a tervrajzban kimutatni akarni haszontalan fáradozás volna, minek létesítésére iszonyú nagy lapok szükségeltetnének, a rajz tartalmának áttekintése mégis nehéz lenne, s így a részletek előadása mellett, s miatta szenvedne az egész. De mi az ütközet eldöntő pillanatára hatott, azt mindig szembeszökőleg kell kiemelni. Nem elég azonban, hogy az ütközet történelmét az elestek vagy sebesültek felszámlálásával, az elfoglalt lövegek, zászlók vagy más egyéb trophaeumok megemlékezésével befejezni elégségesnek tartjuk: a szakértő s a tudnivaló olvasó többet óhajt; azt kívánja p. o. tudni, mit követett el mindent a győző diadalának tökéletes sikeresítésére? vagy a vesztt fél hátrálatának biztosítására? vajon az ütközet megfelelt-e a tervezett célnak? mert mi sem csökkeneti, mi sem teszi kétesbé a hadvezér tehetségét, mint az, ha p. o. csatát ad, vagy elfogad, s ha győz, győzelmének sikert nem tud szerezni, ha megveretik, hátrálata biztosításának elhanyagolása miatt a tönkre veretés veszélyének teszi ki hadait; hacsak a csataadásra vagy annak elfogadására kényszerítve nem volt, mert ily esetek számításain kívül történnék.

(Vége következik.)
